

Aynur Məmmədova  
Azərbaycan Dillər Universiteti

## 20-30-CU İLLƏR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ TƏNQİDİNDƏ “ÜMUMTÜRK ƏDƏBİYYATI” KONSEPSİYASI VƏ DİFFERENSİALLAŞMA MƏSƏLƏSİ

**Açar sözlər:** *ümumtürk ədəbiyyatı, konsepsiya, differensiaslaşma, təkamül, ədəbi tənqid*

**Keywords:** *general Turkish literature, conception, differentiation, evolution, literary criticism*

**Ключевые слова:** *общетюркская литература, концепция, дифференциация, развития, литературная критика*

XX əsrin 20-30-cu illər tənqidi tarixi ədəbi prosesi qiymətləndirərkən ədəbi inkişafın tarixi təkamülünü, inkişaf qanunauyğunluqlarını izləməyə və aşkarlamağa xüsusi diqqət yetirirdi. B.Çobanzadə ədəbi əsərlərin tədqiqində “təkamül üsulu”-nün xüsusiyyətlərini izah edərkən yazırdı: “Hər şeydə olduğu kimi, ədəbiyyatda da təkamülü inkar etmək qabil deyildir. Türk-tatar ədəbiyyatlarının hər hansı faktını, yaxud əsərini alıb onun əvvəlkiləri və yaxud sonrakıları ilə müqayisə etdiyimiz zaman bu əsərin onlara bənzəmədiyini və bir çox başqa əsərlərdəkinə bənzəyən ünsürlərin dəyişmiş olduğunu görəcəyiz” [1, s.237].

Heç şübhəsiz, tənqidin islamiyyətdən əvvələ aid yazılı ədəbiyyat nümunələri ilə islamiyyət dövründə meydana çıxan əsərləri – “Kutadqu bilik”i və “Divani lüğət-it-türkü” tez-tez müqayisə müstəvisinə çıxarması ədəbi tarixi prosesin təkamülündəki qanunauyğunluqları meydana çıxarmağa xidmət edirdi. Bu mənada “Divani lüğət-it-türk” əsərinin elmi təhlil obyektinə çevrilməsini təsadüfi saymaq olmaz. Ə.Abid “Heca vəzninin tarixi” məqaləsində bu əsərdə özünə yer edən mənzum parçaları, o cümlədən atalar sözlərini xüsusi araşdırma obyektinə çevirir. Ə.Abid bu fikirdədir ki, bu kitab bizə “heca vəzninin təkamülünə aid ilk səhifələr haqqında”, başqa sözlə, XI əsrə qədərki türk heca şeirinin tarixi haqqında dəqiq təsəvvür verə bilər. Ə.Abidin bu qənaətləri müasir ədəbiyyatşünaslığın mövqeyi ilə də təsdiq olunur: “Divan”dakı şeirlərin əsasında həm türk şeirinin əskidən bəri inkişafı, tarixi müəyyənləşməsi barədə elmi məlumat almaq, həm də XI əsrin türk şeirini təsəvvür və təhlil etmək olar” [2, s. 157]. Ə.Abid “Divani lüğət-it-türk”də “altı hecalıdan on beş hecalıya qədər” mənzum parçaların olduğunu göstərir və onlarda heca vəzninin təzahür xüsusiyyətlərini diqqətlə araşdırır.

Ə.Abidin heca vəzninin az hecalılardan çox hecalılara doğru, daxili bölgüsü olmayan vəzndən daxili bölgülü hecaya qədər keçdiyi təkamül prosesi haqqında qənaətləri bu günkü ədəbiyyatşünaslıq düşüncəsi ilə tam təsdiq olunur. Çağdaş ədəbiyyatşünaslıq onu da təsdiq edir ki, “Orxon-Yenisey kitabələrindən və “Qutadqu-bilik”dən sonra Kaşğarlı “Divani türkün” özü haqqında öz dilində üçüncü sözdür, ancaq siqlətinə, tarixi dəyərində görə, Orxon-Yenisey abidələri səviyyəsinədir” [2, s. 157]. Ə.Abid öz məqaləsində türk şeirində heca vəzninin tarixini izlərkən tarixi təkamülün qanunauyğunluqlarını aşkarlamaq və obyektiv elmi nəti-

cəyə gəlmək üçün “Divan”ın bədii materialını “Kitabi Dədə-Qorqud”, “Orxon-Yenisey abidələri” ilə müqayisə edir. Bu müqayisələr alimə vəznli nəsrədən vəznli nəzmə keçidin, eləcə də vəznli nəzmin fərqli tarixi dövrlərdəki vəziyyəti haqqında aydın təsəvvür əldə etməyə imkan verir. Ə.Abid islamlaşmadan sonra əruz vəzni ilə heca vəzni arasında yaranan qarşıdurmada milli vəznin özünü qoruyub saxlama gücünü də təqdir edir: “Heca vəzni gərək xalqın müxtəlif sinifləri və gərək də əşirət aristokratisi ədəbiyyatında yeganə vəzn ikən, ərəbin əruzu üzərində yeni bir şeir abidəsi yüksəltməyə başladı” [3, s.152].

20-30-cu illər tənqidi Azərbaycan ədəbiyyatının mənşəyini və tarixi təkamülünü ümumtürk ədəbiyyatının tarixi kontekstində öyrənməyi elmi cəhətdən düzgün yol hesab edirdi.

Məsələnin bu şəkildə qoyuluşunda M.F.Köprülüzadənin ümumtürk ədəbiyyatı konsepsiyasından gələn təsir əhəmiyyətli rol oynayırdı. Lakin bu təsir böyük türk aliminin konsepsiyasının sadəcə təsiri və təqlidi deyildi. Ə.Abid, A.Musaxanlı, B.Çobanzadə kimi tənqidçilər bu konsepsiyayı daha çox öz elmi baxışlarına cavab verən bir nəzəriyyə kimi qəbul edirdilər. Bu nəzəriyyənin perspektivləri onlar üçün daha səmərəli, aydın və elmi görünürdü. 20-ci illərin tənqidçilərinin böyük əksəriyyəti dünya ədəbiyyatşünaslığındakı mövcud elmi-nəzəri konsepsiyalara, ədəbiyyatı tədqiq üsullarına, bu üsulların meydana çıxan son dərəcə müxtəlifliyinə yaxşı bələd idilər. Bu konsepsiya, metod və üsullar ədəbi tənqidin elmi analizindən keçir və daha səmərəli üsul və metodlara milli ədəbiyyatşünaslıq kitablarında yer ayrılırdı. Məsələn, B.Çobanzadə “Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu” kitabında ədəbiyyatın öyrənilməsi və tədqiqinə dair dünya-Avropa və rus ədəbiyyatşünaslarının təklif etdiyi üsul və metodları analiz edir, onların həm tarixdə daha çox nüfuz qazanan və yayılanlarını, həm də elmi cəhətdən səmərəli görünənləri haqqında müxtəsər məlumat verir və hər bir metodun əsas mahiyyətini, ədəbiyyatı tədqiqdə üstün cəhətlərini aşkarlamağa çalışırdı.

Onun təqdim etdiyi tədqiqat üsulları – bədii üsul (estetik metod), mədəni-tarixi üsul, müqayisəli-tarixi üsul, təkamül üsulu, şəkli üsul (formal metod), ictimai üsul (sosioloji metod) və b. göründüyü kimi, ədəbiyyatı elmi şəkildə araşdırmanın XIX əsrdən üzü bəri meydana çıxan ən geniş yayılmış tədqiqat metodlarını öz içinə alır. Deməli, Azərbaycan tənqidçi və ədəbiyyatşünasları milli ədəbiyyatımızın tarixini öyrənməyə dünya elmi-nəzəri fikrini mənimsəyərək gəlirdilər. Türk ədəbiyyatşünaslığının uğurları da bu sırada idi. B.Çobanzadə dünya ədəbiyyatşünaslığında mövcud olan tədqiqat üsulları haqqında danışarkən fikrini ümumiləşdirərək yazırdı: “Ədəbiyyatımızı əsri və elmi üsullarla işləmək və öyrənmək üçün, şübhəsiz, bu qədəri kafi deyildir. Üsul tədqiqlərimiz ancaq Avropa və rus alimləri arasında bu xüsusda indiyə qədər yapılan işlərlə aşına olduqdan və onların tətbiq etməsini öyrəndikdən sonra meydana çıxmağa başlayacaqdır” [1, s.243].

Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi inkişaf yolunu öyrənməkdə M.F.Köprülüzadənin konsepsiyası bütövlükdə dünya xalqlarının ədəbiyyatının öyrənilməsinə dair Avropa ədəbiyyatşünaslarının mövqeyi ilə ümumən üst-üstə düşdüyü və dünya elmi-nəzəri fikrinin türk xalqlarının ədəbiyyatına tətbiqinin ilk uğurlu təşəbbüslərindən biri kimi maraqlı və səmərəli görünürdü. B.Çobanzadə Avropa ədəbiyyatşünaslarının M.F.Köprülüzadənin konsepsiyası ilə üst-üstə düşmək mənə-

sında Fridrix Kummerin baxışlarına istinadı maraqlı idi: “Kummerə (Kummer) görə xalqın mənəvi həyatı bir küll, bir bütün təşkil edir ki, ədəbiyyat bu bütünün ancaq bir parçasıdır. Bu parça, başqa minlərcə mənəvi iplərlə bağlı bulunur ki, bu bütün ictimai üzviyyət içindən ədəbiyyatı çəkib çıxarmaq mümkün deyildir” [1, s.252]. B.Çobanzadə Köprülüzadənin türk xalqlarının ədəbiyyatına baxışlarını “bütün türk ədəbiyyatı tarixi sahəsində bu ədəbiyyatı bir bütün olaraq tədqiq etməyə çalışan” konsepsiya kimi [1, s.253] dəyərləndirirdi. Bu məqamda Kummerin “xalqın mənəvi həyatı bir küll, bir bütün təşkil edir” fikri ilə Köprülüzadənin türk xalqlarının ədəbiyyatını “bir bütün olaraq tədqiq etmək” mülahizəsinin bir-birini tamamladığı aydın görünür. Köprülüzadənin konsepsiyasının meydana çıxmasından yüz ilə yaxın bir zaman keçməsinə baxmayaraq, bu konsepsiya nəinki öz müasirliyini saxlayır, hətta onun mövqeyi türk xalqlarının ədəbiyyatının öyrənilməsində tarixən meydana çıxmış ən düzgün və elmi nəzəriyyə kimi özünü doğruldur. Milli ədəbiyyatşünaslıq bu gün uca səslə elan edir ki, “Azərbaycan ədəbiyyatı ümumtürk ədəbiyyatının tərkib hissəsidir. Keçmişə, qədimə getdikcə dil, üslub, obraz uyğunluğu daha da artır” [4, s.92].

Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsində 20-30-cu illərdən sonra bir də indi – müstəqillik dövründə tətbiq etməyə nail olduğumuz bu konsepsiyanın F.Köprülüzadənin türk xalqlarının ədəbiyyatının tarixinə baxışındakı elmi açılışı belədir: “Türk ədəbiyyatı ən əski mənşələrdən bu günə qədər, bütün türk ləhcələrinin bir-birilə rabitə və münasibətləri gözətilərək, bir küll şəklində tədqiq olunmadıqca, kabil deyil tənəvvür etməyəcəkdir. Türk tarixinin indiyə qədər bir küll kibi hadisələrin bütün rabitələri meydana çıxarılarq tədqiq edilməmiş olması, bundan belə də eyni yanlış və qeyri-elmi yolun təqib edilməsi üçün heç bir hak verməz. Məsələn, osmanlı siyasi və ədəbi tarixinin, mavərainnəhr tarix və ədəbiyyatının, səlcuq tarixinin, xülasə ümumi türk tarixinə aid bütün fəsillərin bir-birindən tamamilə müstəqil ədd edilərək məhdud və mücərrəd bir surətdə tədqiqi nəticəsində bu günə qədər milli tariximiz kəşif bir qaranlıq içində kalmışdır. Səlahiyyətimiz dairəsindən çıxmamaq üçün müddəamızı ədəbiyyat tarixi sahəsinə nəkl edəcək olursaq, yanlış və qeyri-elmi tələkki səbəbilə, türk ədəbiyyatının mənşə və təkamülü, müxtəlif ləhcələr ədəbiyyatının tərz-i-təşəkkülü və təşəübü aralarındakı fərqlərlə müştərək xətlərinin mahiyyəti haqqında hənüz ən bəsit və ibtidai bir fərziyyə belə sərd olunmadığını görəcəkdir” [5, s.39-40].

Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında M.F.Köprülüzadənin konsepsiyasına münasibət birmənalı deyildi. Daha doğrusu, siyasi rejimin müxtəlif mərhələlərində ona münasibət fərqli olmuşdur. Hətta 20-30-cu illər tənqidində də “ümumtürk ədəbiyyatı” konsepsiyasına baxışda əsaslı fərqlər meydana çıxmışdır. Bu mənada 20-ci illər tənqidi ilə 30-cu illər tənqidinin məsələyə baxışlarını fərqləndirmək mümkündür. Əgər 20-ci illər tənqidi Azərbaycan ədəbiyyatının mənşəyini, ilk təşəkkülü və inkişaf proseslərini, M.F.Köprülüzadənin konsepsiyasına uyğun olaraq, ümumtürk ədəbiyyatı çərçivəsində öyrənməyin tərəfdarı idisə və 20-ci illər tənqidində bu konsepsiya birmənalı şəkildə qəbul edilirdisə, 20-ci illərin sonları və 30-cu illərdə məsələyə münasibət əsaslı şəkildə dəyişir. 20-ci illərdə M.F.Köprülüzadənin konsepsiyasına A.Musaxanlı aşağıdakı kimi şərh verirdi: “Buradan çıxarılaçaq nəticə budur: türk ədəbiyyatı, müxtəlif mühiti-coğrafi mə-

həllələrə ayrılması, ayrı-ayrı ləhcələr dairəsində təəzzüvlənməsinə baxmayaraq, bir küll, müəyyən vahid kanunlar altında inkişaf edən bir üzviyyət kimi öyrənilməlidir” [5, s.40].

B.Çobanzadə də türk xalqlarının ədəbiyyatının tarixi təşəkkülü və inkişaf mərhələlərini vəhdətdə öyrənməyi, məhz bu yolla həm ümumilikdə türk xalqlarının ədəbiyyatının yaranma və formalaşma qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarmağın mümkünlüyünü irəli sürür və eyni zamanda, düşünürdü ki, məhz bu yol ayrı-ayrı türk xalqlarının ədəbiyyatının elmi mənzərəsinə aydınlıq gətirməyə imkan verir. B.Çobanzadə belə bir elmi yolun səmərəliliyinin dünya ədəbiyyat tarixçiliyində sınaqdan çıxarıldığına diqqət çəkirdi.

B.Çobanzadə yazırdı: “Məsələn, professor Sakulin Belarus və Ukrayna ədəbiyyatlarını da rus ədəbiyyatı tarixində tədqiq etməni təklif etməkdədir” [1, s.257]. Məlumdur ki, Sakulinin bu baxışları indi də tam şəkildə elmi praktikada özünü doğrultmaqdadır. Bu gün “rus, Ukrayna və Belarus xalqlarının ədəbiyyatı “Slavyan xalqlarının ədəbiyyatı” kimi öyrənilməkdədir. Dünya ədəbiyyatşünaslığında özünü təsdiq etmiş bu nəzəriyyəni M.F.Köprülüzadənin konsepsiyası ilə üzvü şəkildə əlaqələndirən B.Çobanzadə belə qənaətə gəlirdi ki, “hər halda hər hansı bir ölkə və yaxud şivənin ədəbiyyatını ayıraraq tədqiqdə bulunmaq və daha fənası belə tədqiqlərə dayanaraq inkişaf mərhələlərini təyin etmək qabil deyildir” [1, s.257].

1927-ci ildə nəşr olunan “Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu” monoqrafiyasında “bütün xalqların ədəbiyyatında olduğu kibi, türk ədəbiyyatında da, təbir caizsə, həm üfqi, həm də şaquli müqəttələrində (kəsmələrində) tədqiq etmək lazım gəldiyi”ni [1, s.257] israr edən və bunu ən düzgün elmi yol sayan B.Çobanzadə 1930-cu ildə yazdığı “Azəri ədəbiyyatının yeni devri (nasionalizmdən internasionalizmə)” adlı tədqiqatında tamam əks mövqedən çıxış edir və yazırdı: “Burada yalnız o qədərini qeyd etməlidir ki, Şimal və Cənub yolları üzərində, müxtəlif yerli Kafkas xalqlarının konşuluğunda əsrlərdən bəri yaşayıb gələn azəri türklərinin müstəqil dili vardır və bir neçə mühüm xüsusiyyətləri ilə azəri türkcəsi başqa türk-tatar dillərindən ayrılır. Azəri ədəbiyyatının da bir çox bədii məhsulları vardır ki, bu ölkədəki ictimai münasibətlərin, sinfi mübarizələrin xüsusi xarakterli damğasını daşıyır. Bunun üçün bu ədəbiyyatı nə fars-ərəb, nə də türk ədəbiyyatı içində gizlətmək mümkün deyildir” [6, s.4]. 1927-ci ildə yazdığı monoqrafiyada Azərbaycan dilinin və ədəbiyyatının tarixi inkişaf yolunu türk dillərinin və ədəbiyyatlarının tarixi inkişaf yolundan ayrı təsəvvür edə bilməyən alimin 30-cu ildə yazdığı tədqiqatda Azərbaycan dilini türk dillərinin, Azərbaycan ədəbiyyatını türk xalqlarının ədəbiyyatından büsbütün ayırmaq cəhdinin mənası necə başa düşülməlidir? Bəlkə, bu, öz elmi dünyagörüşünün inkişafı sayəsində B.Çobanzadənin, Köprülüzadənin konsepsiyasına tənqidi baxışının formalaşması və tədqiqatçının özünün fərqli bir konsepsiya mövqeyindən çıxış meylinin nəticəsidir? Bu suala cavab kimi T.Salamoğlunun bir mülahizəsi maraqlıdır: “Əvvəlki əsərlərində özünə yer alan millilik, türkçülük baxışlarının, ümumtürk ədəbiyyatı konsepsiyasının “Azəri ədəbiyyatının yeni dövrü”ndə davam etdirilməməsinə, ədəbiyyata fərqli baxış tərzinin ortaya qoyulmasını alimin sənət konsepsiyasının ziddiyyəti kimi yox, özü-özünü inkara məcbur qalması kimi başa düşmək lazımdır” [7,

s.136]. Alim bu mövqeyini əsaslandırmaq üçün göstərir ki, 20-ci illərin sonlarına doğru sovet rejiminin sərtləşən ədəbiyyat siyasəti tənqid və ədəbiyyatşünaslığı tədricən ümumtürk ədəbiyyatı konsepsiyasından uzaqlaşmağa və ideologiyanın antimillə, antitürkçülük düşüncəsinə hesablanan və milli ədəbiyyatımızın tarixini daha çox fars-əcəm təsiri altında qalan təqlidi ədəbiyyat, türk xalqlarının ədəbiyyatından fərqli bir yol keçməsinə əsaslandırmağa hesablanırdı. Azərbaycan xalqının türk xalqları içərisində qədim bir tarixə malik olmasını və bu xalqların kökünün, mənşəyinin, tarixi inkişafının üzvi əlaqəsini göstərən konsepsiya sovet rejimi üçün sərfəli deyildi. Buna görə də 30-cu illər tənqidinin qarşısında Azərbaycan ədəbiyyatını türk xalqlarının ədəbiyyatından ayıran fərqli bir konsepsiya formalaşdırmaq vəzifəsi qoyulurdu. B.Çobanzadənin “Azəri ədəbiyyatının yeni devri” monoqrafiyası bu konsepsiyanı formalaşdırmaq üçün, məcburi şəkildə olsa da, atılmış ilk addımlardan idi. Ə.Nazimin B.Çobanzadənin “Azəri ədəbiyyatının yeni devri” monoqrafiyasındakı fikirləri ilə eyni mövqeyi bölüşən aşağıdakı mülahizələri sovet ideologiyasının ədəbiyyat siyasətinə don geydirməkdən başqa bir şey deyildi. Ə.Nazim yazırdı: “Bütün türk-tatar xalqlarının heç bir zaman ümumi, vahid bir mədəniyyətləri olmamışdır. Həqiqətdə isə hər türk xalqı ayrıca olaraq öz tarixi inkişafında müəyyən bir mədəniyyət yaratmış və bu mədəniyyət isə çox zaman islam – İran mədəniyyətinin bir cüzindən ibarət olaraq qalmışdır. İnkilaba qədər türk xalqlarının əksəri üçün vahid və ümumi bir bazis mövcud olmadığından onların ədəbiyyatları da eyni milli mədəniyyətlərin ifadəsi olmamış və deyildir” [8, s.26].

Ə.Nazimin bu mülahizələrinin 1925-ci ildə yazdığı “Ədəbiyyatımız və ədəbiyyat tariximiz” məqaləsindəki fikirlərin tam əksi olduğu, siyasi-ideoloji basqıların birbaşa təsiri ilə deyildiyi və tamam yanlış olduğu büsbütün aydındır. B.Çobanzadə və Ə.Nazimin 20-ci illərin sonlarından sonrakı tədqiqatlarında özünə yer alan bu tip mülahizələr milli ədəbi tənqidin 30-cu illərə doğru ümumtürk ədəbiyyatı konsepsiyasından uzaqlaşmağa məcbur olmasının göstəricisi idi və bu “başlanğıc” 20-ci illərin sonu, 30-cu illər də daxil olmaqla bütün sovet dövründə qüvvədə qaldı. Prof. N.Şəmsizadənin 80-ci illərin sonlarında yazdığı “Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı” adlı monoqrafiyasında belə bir fikir ifadə olunur ki, 20-ci illərdən başlayaraq milli ədəbiyyatşünaslıqda “marksist ədəbiyyat tarixçiliyi uğrunda mübarizə” türk ədəbiyyatşünaslarının konsepsiyaları ilə polemikada formalaşdı. Alim bu qənaətə gəlirdi ki, “Ümumtürk ədəbiyyatı” nəzəriyyəsinə qarşı marksist ədəbiyyatşünaslığın münaqişəsi Azərbaycan sovet dövrü ədəbiyyatşünaslığının təşəkkülü üçün zəmin olan ədəbi mübahisələrin ən qüvvətli təmayüllərindən idi” [9, s.304]. N.Şəmsizadənin bu mülahizələri 20-ci illərin sonu, 30-cu illərdə milli ədəbi prosesdə gedən elmi mübahisələr barədə həqiqəti ifadə edir. Lakin etiraz doğuran cəhət budur ki, milli müstəqilliyin ərəfə dövründə yazılmış bu tədqiqatda “ümumtürk ədəbiyyatı” konsepsiyasına yox, marksist ədəbiyyatşünaslığın mövqeyinə müsbət münasibət ifadə olunur. Halbuki, tamamilə aydındır ki, həm türk xalqlarının ədəbiyyatının tədqiqində “ümumtürk ədəbiyyatı” konsepsiyası daha elmi, daha obyektiv və perspektivli mövqe ortaya qoyur, marksist ədəbiyyatşünaslıq isə milli ədəbiyyatların tarixini müasirləşdirməyə və onu tarixi köklərdən ayırmağa hesablanırdı. Doğrudur, N.Şəmsizadə öz tədqiqatının bir yerində ya-

zır ki, yeri gəlmişkən deyək ki, biz ortaq türk mədəniyyəti mövqeyində dururuq” [9, s.313]. Lakin onun bu istiqamətlərdəki tədqiqatları – 20-30-cu illər tənqidinin məsələyə münasibətinə verdiyi şərhlər alimin “ortaq türk mədəniyyəti mövqeyi”ni təsdiq etmir və yuxarıdakı mülahizəsinin həqiqətən “yeri gəlmişkən” deyildiyini aşkarlayır. Onun tədqiqatından keçən əsas tezislərdən biri budur ki, “türk ədəbiyyatşünasları M.F.Köprülüzadə və İ.Hikmətin ədəbiyyat tarixlərinin də əsas qüsuru ümumtürk kontekstindən çıxma bilməmələri idi” (9, 299). N.Şəmsizadənin bu məsələyə münasibətdə ikinci əsas tezisi milli tənqidin də bu konsepsiyaya mövqeyindən çıxma bilməməsini əsas metodoloji qüsurlar cərgəsində görməsi idi. Tədqiqatda oxuyuruq: “Müasirləri kimi, Ə.Nazimin də əsas metodoloji nöqsanı ayrı-ayrı milli ədəbiyyatların tarixi tədqiq olunmamış, birdən-birə türkdilli ədəbiyyatların vəhdətdə öyrənilməsi ideyasını müdafiə etməsi idi” [9, s.298].

N.Şəmsizadənin bu mövqeyi, heç şübhəsiz ki, 30-cu illərdən 80-ci illərə qədər davam edən sovet ədəbiyyatşünaslıq düşüncəsini əks etdirir. Bu cür mövqə müstəqillik dövrünün ədəbiyyatşünaslığı üçün qəbul edilməsi mümkün olmayan bir tendensiyadır. Çünki çağdaş ədəbiyyatşünaslıq ümumən qəbul edir ki, “Azərbaycan ədəbiyyatı qədim (ümum-) türk ədəbiyyatının tarixi diferensiasiyasının nəticəsidir. Bu isə o deməkdir ki, qədim (ümum-) türk ədəbiyyatında ehtiva olunmayan, onun etnokulturoloji hüdudlarından kənara çıxan hər hansı ədəbi abidə Azərbaycan ədəbiyyatının hadisəsi sayıla bilməz” [10, s.3].

İndi belə bir sual ortalığa çıxır. Ümumtürk ədəbiyyatı nəzəriyyəsinin banisi və tərəfdarları, başqa sözlə, Köprülüzadə və onun Azərbaycan ədəbi-elmi mühitindəki davamçıları “Azərbaycan ədəbiyyatının qədim (ümum-)türk ədəbiyyatının tarixi differensiasiyasının nəticəsi” olduğunu qəbul etmirdilermi? Ümumiyyətlə, differensiallaşma onların konsepsiyasına daxil deyildimi? Birmənalı şəkildə qeyd edək ki, ümumtürk ədəbiyyatı konsepsiyasının iki əsas məqsədi var idi. Birincisi, türk xalqlarının ədəbiyyatının mənşəyini, tarixi köklərini aydınlaşdırmaq; ikincisi, onun inkişaf dövrlərini, mərhələlərini düzgün müəyyənəlmək, türk ədəbiyyatının təkamülü prosesində ayrı-ayrı türk xalqlarının ədəbiyyatının differensiallaşmasını şərtləndirən ictimai-siyasi, etnokulturoloji proseslərə aydınlıq gətirmək. Baş məqsəd isə ondan ibarət idi ki, türk xalqlarının ədəbiyyatının tarixi təkamülünün obyektiv elmi mənzərəsini ortaya qoymaq. M.F.Köprülüzadə belə bir elmi qənaətlə çıxış edirdi ki, ümumtürk ədəbiyyatının mənşəyi və tarixi təkamül prosesinin qanunauyğunluqlarına elmi aydınlıq gətirmədən “müxtəlif ləhcələr ədəbiyyatının tərz-i-təşəkkül və təşəbu aralarındakı fərqlərlə müştərək xətlərinin mahiyyətləri haqqında, hənuz ən bəsit və ibtidai bir fərziyyə” [5, s.40] belə irəli sürmək olmaz. Alimin təfsirində özünə yer alan “müxtəlif ləhcələr ədəbiyyatı” anlayışı özlüyündə türk xalqları ədəbiyyatının differensiallaşma dövrünü nəzərdə tutur.

Tədqiqatçı “müxtəlif ləhcələr ədəbiyyatı” arasındakı müştərək və fərqli xüsusiyyətlərin olmasını önə çəkəndə aydındır ki, ortaq türk ədəbiyyatı dövründən sonra gələn ana dilli ədəbiyyat mərhələsini nəzərdə tutur və bu mərhələdə hər bir türk xalqının ədəbiyyatını ortaq türk kökünə bağlayan keyfiyyətləri, eyni zamanda, differensiallaşmanın nəticəsi, müstəqil inkişafın nəticəsi olaraq yaranan fərqləri önə çəkir.

Deməli “ümumtürk kontekstindən çıxma bilməmək” M.F.Köprülüzadənin konsepsiyasının qüsuru sayıla bilməz. Əslində bu konsepsiya türk xalqlarının ədə-

biyyatını ümumtürk mənşəyindən differensiallaşan türk xalqları ədəbiyyatına doğru gedən təkamül prosesini nəzərdə tutur.

20-ci illərin tənqidinə də M.F.Köprülüzadənin konsepsiyasının məhz bu cəhətləri səmərəli görünürdü. M.F.Köprülüzadə ilə bərabər, B.Çobanzadə və A.Musaxanlı kimi tənqidçilər türk xalqlarının ədəbiyyatının öyrənilməsinin həm üfüqi və həm də şaquli sistemini təklif edirdilər. Əgər üfüqi istiqamətdə bütün türk xalqlarını birləşdirən və ayıran ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni hadisələrin ümumi mənzərəsini yaratmaq, qanunauyğunluqlarını aşkarlamaq əsas məqsəd idisə, şaquli istiqamətdə qarşıda duran əsas məqsəd türk xalqlarının ədəbiyyatını dərininə tədqiq etmək, onun tarixi inkişaf dövrlərini və mərhələlərini müəyyənləşdirib, bu dövrlərə və mərhələlərə aid əsas cəhətləri üzə çıxarmaq idi. B.Çobanzadə yazırdı: “Üfüqi surətə tədqiq olunduğu təqdirdə müxtəlif şivələrdə bulunan ədəbiyyat məhsulları arasındakı müşabehət və fərqlər özlüyündən meydana çıxacaqdır... Şaquli cizgi ilə, yaxud müqəttələ alacaq olursaq, türk ədəbiyyatının da özünəməxsus təbəqələri olduğu meydana çıxacaqdır” [6, s.257].

A.Musaxanlı türk xalqlarının ədəbiyyatının öyrənilməsində “inkişafın amilləri və bunların tədqiqi metodlar”ını araşdırarkən “üç amil” metodu üzərində dayanır və türk xalqlarının ədəbiyyatını mühiti-coğrafi amil, tarixi-zamani amil və ictimai-mədəni amil şərtləri altında öyrənməyi elmi cəhətdən səmərəli yol hesab edir. Əslində bu “üç amil” metodu da mahiyyət etibarilə türk xalqlarının ədəbiyyatını üfüqi və şaquli istiqamətdə öyrənməyi nəzərdə tutur. Çünki A.Musaxanlının şərhlərində coğrafi amil müxtəlif türk ellərinə məxsus ədəbiyyatların öyrənilməsini və onların ümumi təkamül xətlərinin meydana çıxarılmasını əsas hədəf kimi seçir. Müxtəlif tarixi şəraitlərdə və məkanlarda yaşayan türk xalqlarının ədəbiyyatının ümumi cəhətləri onları ümumtürk kökünə bağlayırsa, hər bir xalqa məxsus ədəbiyyatın aşkarlanan fərqli keyfiyyətləri onların diferensiallaşmaya gedən yolunu göstərir. Məsələyə bu cür yanaşma A.Musaxanlıni ümumtürk kökü ilə bərabər “məhəlli ədəbiyyat” problemini də önə çıxarmağa istiqamətləndirir. Lakin A.Musaxanlının baxışlarında “məhəlli ədəbiyyat” anlayışı hər bir türk xalqının ədəbiyyatının müstəqil bir yol keçməsinə yox, ümumtürk kökündən differensiallaşma nəticəsində ayrı-ayrı türk xalqları ədəbiyyatının fərqli xüsusiyyətlər qazanmasını ifadə edir. A.Musaxanlı yazır: “Ədəbiyyatın bu kayda ilə mühiti - coğrafi şərtlər daxilində birləşərək təkamülü ümumtürk ədəbiyyatı içərisində, onun ümumi təkamül xətləri daxilində inkişaf edən məhəlli xüsusiyyətləri yaratmışdır. Türk ədəbiyyatının bu yolda tədqiqi “məhəlli ədəbiyyat” məsələsini hüsulə gətirir. Bu cihət türk ədəbiyyatının üfki məktəbi cihətidir” [5, s.38]. A.Musaxanlı, eyni zamanda, “məhəlli ədəbiyyatları həddindən artıq şişirtmək, müstəqilləşdirmək”in əleyhinə çıxış edir. Əlbəttə, tənqidçinin həddən artıq müstəqilləşmənin əleyhinə çıxışı daha çox türk xalqlarının ədəbiyyatının eyni bir kökdən, mənşədən təkamül edib gəldiyinə qarşı etiraz edənlərə cavab kimi başa düşülməlidir.

### Ədəbiyyat

1. Çobanzadə B. Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu. B.Çobanzadə. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
2. Hacıyev T. Mahmud Kaşğarlı. Divani lüğət-it-türk / Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə. II cild. Bakı. Elm, 2007.

3. Abid Ə. Azərbaycan türklərinin ədəbiyyat tarixi. Bakı. Elm və təhsil, 2016.
4. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə. II cild. Bakı. Elm, 2007.
5. Zeynalli H., Abdulla Ş., Əfəndizadə C. Ədəbiyyatdan iş kitabı. Bakı: Azərneşr, 1928.
6. Çobanzadə B. Azəri ədəbiyyatının yeni devri (nasionalizmdən internasionalizmə). Bakı: Azdeti, 1930.
7. Salamoglu T. Ədəbi tənqid tarixinə dair portret-oçerklər. Bakı: "Vətənoğlu" NPS MMC, 2014.
8. Nazim Ə. Mədəni inqilab və mədəni irs. "İnqilab və mədəniyyət" jurnalı, 1928, № 9.
9. Şəmsizadə N. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı / N.Şəmsizadə. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. I cild. Bakı: Elm, 2008.
10. Cəfərov N. Klassiklərdən müasirlərə. Bakı: Çayıoğlu, 2004.

### Summary

#### **The Conception of "General Turkish Literature" in the Azerbaijani Literary Criticism of 20-30s and Differentiation Issues**

The conceptual position of literary criticism of 20-30s regarding historical evolution of national literary development, developmental conformities is studied in the article. Position and conclusions of A.Abid, B.Chobanzada, A.Musakhanli, A.Nazim and others are studied.

There is a conclusion in the article that study of historical evolution of critical Azerbaijani literature in 20s in the scope of conception "General Turkish literature" by M.F.Korpusuzada is a real scientific method.

There were initiatives to exclude Azerbaijani literature from general turkish context under the impact of ideology in 30s criticism. Besides that main position of 20-30s criticism was that separate Turkic peoples literature passed periodical evolution process from General Turkish origin to differentiated Turkic peoples literature. Concepts of "Dialects' literature" by M.F.Korpusuzada, "Local literature" by A.Musakhanli were object of detailed analysis which was considered transition from general turkish literature to the differentiation.

### Резюме

#### **Концепция «общетюркской литературы» и вопрос дифференциации в азербайджанской литературной критике 20-30 годов**

В статье исследована концептуальная позиция литературной критики 20-30 годов относительно исторической эволюции национального литературного развития, закономерностей развития. Исследована позиция и заключения по этому вопросу А.Абида, Б.Чобанзаде, А.Мусаханлы, А.Назима и др.

В статье представляется заключение о том, что критика 20-х годов считала действительным изучение исторической эволюции азербайджанской литературы в рамках концепции «общетюркской литературы» М.Ф.Корпулузаде в научном аспекте.

Исследование показало, что в критике 30-х годов под влиянием идеологии была проявлена инициатива выделения азербайджанской литературы из контекста общетюркской. Несмотря на это, основной позицией критики 20-30 годов явилось то, что литература отдельных тюркских народов прошла процесс периодической эволюции в литературу тюркских народов, дифференцированную из общетюркского источника.

Дифференцированный переход из общетюркской литературы понятиями «литература говоров» М.Ф.Корпулузаде, «региональные литературы» А.Мусаханлы, явился объектом всестороннего анализа.